

Тетяна Вілкул

Початкова частина Віленського хронографа: переписувачі та читачі*

У статті проаналізовано створення, переписування та редагування початкової частини Віленського хронографа та маргіналії читачів.

Ключові слова: Віленський хронограф, коментар, міжрядкові виправлення, маргіналії.

В статье проанализировано создание, переписывание и редактирование начальной части Виленского хронографа и маргиналии читателей.

Ключевые слова: Виленский хронограф, комментарий, межстрочные исправления, маргиналии.

The article analyzes the creation, copying and editing the initial part of the Vilna Chronograph and marginalia of readers.

Keywords: Vilna Chronograph, comment, interline corrections, marginalia.

Тема презентованої статті дуже вузька, стосується єдиного рукопису та частини його читачів. Йтиметься про трьох книжників, котрі прислужилися до створення Віленського хронографа. Означений хронограф є списком одного з найцікавіших середньовічних руських творів історичного жанру — компіляцій зі всесвітньої історії — так званого Іудейського хронографа (далі: ІдХ). ІдХ відносять до давньоруської доби, хоча він укладений вже у післямонгольський час у другій половині XIII ст.¹

---

* Моя щира вдячність за надані уточнення Кестутісу Гудмантасу, Артурасу Дубонісу, Ярославу Затілюку.

¹ *Истрин В.М.* Александрия русских хронографов. — М., 1893. — С. 317–361; *Творогов О.В.* Древнерусские хронографы. — Л., 1975. — С. 471–474; *Lemeškin Ilja*, *Sovijaus saktė ir 1262 metų Chronografas (pagal Archyvinį, Varšuvos, Vilniaus ir I.J. Zabelino nuorašus)*. — Vilnius, 2009, зокр., s. 7–22; *Вілкул Т.* Иудейский и Софийский хронографы в истории древнерусской хронографии // *Palaeoslavica*. XVII. — № 2. — 2009. — Р. 65–86.

Пам'ятка репрезентує перший датований давньоруський хронограф² і, не виключено, є першим текстом такого типу, що взагалі дійшов до нас. Крім усього іншого, ІдХ цікавий тим, що укладався у Західній Русі та, ймовірно, справив вплив на одного з укладачів Галицько-Волинського літопису³. Віленський (далі: Віл) переписаний набагато пізніше, ніж ІдХ, у першій половині XVI ст. З огляду на наявність певних змін тексту його можна вважати «авторизованою копією»⁴.

Ранні хронографи майже цілком укладено з фрагментів перекладених з грецької текстів, з де-інде присутніми авторськими ремарками. Як правило, збереглися повні давньослов'янські переклади тих творів, що фрагментарно увійшли у компіляції, або ж існують інші збірники, які містять інакші

² Датування опосередковане. У легенді про Совія подано відносну хронологію від життя біблійних героїв до днів переписувача. Точна дата залежить від того, хронологічну систему якої з хронік обираємо (датування давніх періодів в різних авторів суттєво різняться). Як правило, спираються на Хроніку Іоанна Малали, детальніше див.: *Thomson Francis*, *The Slavonic Translation of the Old Testament // Interpretation of the Bible*. — Ljubljana, 1998. — Р. 649; *Thomson Francis*, *The Myth of a Slavonic Translation of Pseudo-Nonnus' Scholia Mythologica in Orationes Gregorii Nazianzeni // Palaeobulgarica / Старобългаристика*. — Т. 18. — № 3. — 1994. — С. 91–92; *Лемешкин И.* Иоанн Малала и фольклорное сказание о Совии в составе Хронографа 1262 г.: переводная византийская хроника и древняя литовская литература // *Senoji Lietuvos literatūra*. — Vilnius, 2006. — S. 229–275; *Иванов С.А.* Мифологический конвой «басни о Совии» в составе Иудейского хронографа // *Славяноведение*. — 2010. — № 2. — С. 63–71; *Вилкул Т.* Создание Совия: работа составителя Иудейского хронографа (XIII в.) // *Istorijos šaltinių tyrimai*. — Vilnius, 2010. — S. 11–32.

³ *Орлов А.С.* О галицко-волинском летописании // *ТОДРЛ*. — Т. V. — Л., 1947. — С. 24–27, 30–32; *Орлов А.С.* К вопросу об Ипатьевской летописи // *ИОРЯС*, 1926, XXXI. — Л., 1926. — С. 95–96; *Генсьорський А.І.* Галицько-Волинський літопис (лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості). — К., 1961. — С. 4; *Генсьорський А.І.* Галицько-Волинський літопис (процес складання; редакції і редактори) — К., 1958. — С. 14–15, 17, 50; *Толочко А.П.* О галицком боярине Жирославе, его венце и убожестве // *Ruthenica*. — Вип. V. — К., 2006. — С. 252–256; *Толочко А.П.* Одна заимствованная формула в Галицко-Волинской летописи // Там же. — С. 256–257; *Вилкул Т.* Иудейский и Софийский хронографы... — С. 84–86.

⁴ Існують три рукописи ІдХ: Архівський (Арх), РГАДА, ф.181, оп. № 1, собр. МГАМИД, № 279/658, 3-я чверть XV ст.; Віленський (Віл), Бібліотека АН Литви, F 19–109, 1-а третина XVI ст.; *Варшавський* (В), Biblioteka Narodowa, Dział zbiorów specjalnych, BOZ, сім.83, 1-я чверть XVI ст. Останній список неповний, містить виклад лише до половини 4 Цар. Крім того, сильно відозмінений фрагментарний текст вміщено у Забелінському списку XVII ст. Архівський та Віленський хронографи не відтворюють текст ІдХ абсолютною механістично, а містять певні доповнення та відозміни. В Архівському та Варшавському присутні доповнення з Історичної палеї, у Віленському — з кількох різних джерел (в тому числі, з «Тройської історії»); *Меуцкерский Н.А.* История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе. — М.–Л., 1958. — С. 25; *Lemeškin I.* Sovijaus sakmė ir 1262... — S. 48; *Кириллические рукописные книги, хранящиеся в Вильносе. Каталог / Сост. Надежда Морозова*. — Vilnius, 2008. — S. 42–43.

редакції текстів. Йдеться про біблійні книги, різноманітні хроніки та історії — Георгія Амартола, Іоанна Малали, Йосифа Флавія, а також деякі додаткові «неісторичні» (у нинішньому розумінні) твори: Шестодневи, повчання, тощо. (У тій всесвітній історії, що відповідала уявленням людини середньовіччя та раннього модерного часу і починалася від Семи Днів Творення світу та Адама, включаючи виклад Буття та ін., вони займали цілком поважне місце). За таких умов ми можемо досліджувати текст та рецепцію на кількох рівнях. У нашому випадку виокремлюються принаймні три шари: 1) часу укладення ІдХ; 2) часу створення, переписування та редагування Віл; 3) маргіналії читачів в уже наявному кодексі, від записів кириличним півустановом XVI–XVII(?) ст. до польськокомовних XVIII(?) ст.

Оскільки перший рівень рецепції стосується укладача чи укладачів тексту ІдХ другої половини XIII ст. й дещо вибивається за рамки головної тематики, його випускаємо і зосередимося на другому та частково третьому, оминаючи також пізні записи. Обсяг Віл величезний — 736 арк. Тому за матеріал для аналізу та порівняння я беру переважно початкову частину, що містить виклад від Семи Днів Творення до завершення Восьмикнижжя (до Книги Руф), включаючи фрагменти Шестоднева, частину Хроніки Малали, Восьмикнижжя, Книгу Йова та дрібніші додатки. Вона обіймає арк. 1r-241v. і належить двом з чотирьох⁵ переписувачів Віл. Отже, першого переписувача, котрий зкопіював більшу частину визначеного тексту, позначаємо як **P1**, другого, що переписав Книгу Вихід (арк. 96r-126r) — як **P2**. Внесені обома писцями зміни у Віл порівнянно з текстом ІдХ, зрозуміло, не є маркованими візуально. Вони визначені завдяки порівнянню з іншими рукописами: Архівським та Варшавським хронографами та іншими збірниками (за необхідності, залучалися також свідчення грецького оригіналу). Натомість візуально марковані ремарки та виправлення читачів. Судячи із записів на берегах та у рядках рукопису, читачів у Віл було чимало, проте більшість відзначилася лише поодинокими позначками. Активністю вирізняються три особи. Перший залишив переважно малюнки рук/перстів⁶, два інших є власниками двох почерків: характерного півустанову та пізнього скоропису

⁵ *Мещерский Н.А.* История иудейской войны... — С. 23.

⁶ Намальовані кіновар'ю акуратні руки/вказівні персти К.В. Кириченко атрибує одному з писців Віл. *Кириченко К.В.* Читацькі зацікавлення у Великому князівстві Литовському на початку XVI ст. та рецепція прочитаного (на матеріалі Віленського списку Хронографа 1262 р.) // *Укр. іст. журн.* — 2012. — № 2. — С. 7. У Віл маємо поодинокі записи акуратним впевненим півустановом, вірогідно, деякі з них залишені переписувачами (Див., напр., арк. 11v, 25r). Однак вони не пов'язані тісно з малюнками рук, і для атрибутування потрібні додаткові дослідження. Крім півустановних, наявні також поодинокі записи біглим чітким скорописом. Див., напр., арк. 12v «Зри бе^{lou} грехо^bную преслуша^mя божия» — до оповіді про Адама, Єву та «заборонений плід».

польською мовою⁷. Півустав дещо незвичний, залишає враження непоставленої руки. Часом почерк настільки штучний, що скидається на те, що це може бути імітація півуставу в людини, що привчена до скоропису (тобто, хоча датувати його можна XVI ст., не слід повністю виключати XVII ст.)⁸. Для акцентування більш-менш значних для нього записів власник цього почерку часто залишає великий чорний хрест⁹. Основну увагу звертатимемо на цього читача, котрого позначаю як *Ї*.

Отже, почнемо з кінця, тобто, з глос, коментарів та міжрядкових виправлень *Ї*. Треба сказати, ці досить цікаві за змістом ремарки дослідниками вже розглядалися¹⁰. Найбільшу увагу традиційно привертають записи у легенді про Совія¹¹ — легенда увійшла навіть у литовські хрестоматії¹², у ній традиціоналісти вбачають достеменний опис язичницького минулого Литви. Навпроти перших слів легенди: «Скаже^м поганьскыя прѣлести быти сіцевой в ли^твѣ нашеи : Слово ли. Совіи бѣ члкъ. оуловішоу емоу дивіи вепрь...», — на берегах арк. 27v двома воронками вміщено два записи (тут і далі маргіналії, редакторські доповнення та виправлення виділено курсивом):

⁷ Цей читач залишив коментарі переважно на початку Віл та в «історичних частинах» рукопису: на берегах Александрії, Історії Іудейської війни та ін., біблійні книги його не зацікавили. Як уже відзначалося, пізні записи, в тому числі численні маргіналії польською мовою (XVIII ст.) у цій статті не розглядаються.

⁸ Втім, це також може бути «недбалий» півустав або, скажімо, ремарки людини похилого віку (натиск на перо суттєво менший, і ці записи виглядають часто набагато «тоншими», ніж в основних почерках). Цікаво, що писав цей коментатор досить швидко, так що трапляються випадки, коли він закривав сторінку, а непросохлі чорнила відбивалися на іншому боці розвороту.

⁹ Позначка нерівного чорного хреста також цілком певно вказує на цього коментатора. Вказаний почерк пізніший за малюнки рук/перстів. У перших його записах «руки» згадані у записах: «гдѣ роука оуказуєть...». Див.: арк. 6r «смотри та^м где оуказуєть роука в солнцю знаменія»; 6v «смотри где оуказуєть рука . о мѣсеци знаменья»; 26r «то первый городъ по потопе где роука оуказуєть» (відзначено, напр., *Lemeškin I. Sovijaus saktė ir 1262... — S. 62; Кириченко К.В. Читацькі зацікавлення... — С. 6–7*). Кожного разу поряд бачимо хрест.

¹⁰ Огляди: *Lemeškin I. Sovijaus saktė ir 1262...; Кириченко К.В. Читацькі зацікавлення... — С. 6–8*.

¹¹ Сюжет легенди: йдеться про те, що якийсь «Совій» вловив дикого вепря та нагодував дітей селезінками; тоді чомусь розгнівався на них і пішов у пекло; один з його дітей спустився до нього, вони пирували, а по тому батько намагався устроїти гарний відпочинок; сина він задовільнив тільки тоді, коли влаштував спалення. Пор. «створивъ крадоу огнюю великоу и врьже и на огонь . наоутріє же въпроси его . добръ ли почи^л еси . ономоу ж^к рекшо яко дѣтиць в колыбели сла^нко спа^х». Найбільш детально про походження текстів: *Lemeškin I. Sovijaus saktė ir 1262...; див. також: Иванов С.А. Мифологический конвой...; Вилкул Т. Создание Совия...*

¹² *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. — T. 1: Nuo seniausių laikų iki XV a. pabaigos. Sudarė N. Vėlius. — Vilnius, 1996. — P. 263–268.*

1. *се есть прелестъ поганьская и в нашоу Литвѣ то ся водило злое дѣло и до Витовта*; 2. [т]о Витовтову жоноу в Оуряколе¹³ сожъгли по смерти єи потомъ почяли переставати жечися.

На знімку аркуша видно, що основний почерк та почерк маргіналій — різко відрізняються, і це зазначено в літературі¹⁴. В основному відчувається тверда поставлена рука, у маргіналіях бачимо слабкий натиск та непевні контури; крім того, дуже відрізняються нариси літер, зокрема, «є широкого», «ч», «8»¹⁵.

Що ще цікавило Ї, крім Совія та язичницьких звичаїв Литви? Він уводить інші, часом досить об'ємні, ремарки на берегах. Зокрема, пояснює появу малюнків рук/перстів — ознак руки іншого читача чи переписувача Віл¹⁶. Дає коментарі до тексту. Наприклад, фрагмент Хроніки Іоанна Малали, де йдеться про єгиптян та перших царів Єгипту¹⁷, викликав асоціації з

¹³ Назва містечка в Жемайтії, сучасна назва Aigiogala, «Оурякола» — звичне написання кирилицею в Литовській Метриці та інших джерелах XV–XVI ст. Однак стосовно дружини Вітовта, вірогідно, помилка, оскільки вона була християнкою (це його матір Birutė була язичницею і походила з Жемайтії). Натяків на подібний сюжет немає в Стрийковського та Білорусько-Литовських літописах. Щиро вдячна Артурасу Дубонісу за уточнення цієї та інших реалій Великого Князівства Литовського.

¹⁴ *Lemeškin I. Sovijaus saktmė ir 1262...* — S. 61; так само вважав перший описувач Віл, Флавіан Добрянський (*Добрянский Ф. Описание рукописей Виленской Публичной библиотеки, церковнославянских и русских.* — Вильно, 1882. — С. 249–250) та інші дослідники. Щоправда, нещодавно була висловлена думка, що у цих двох записах почерк тотожній основному («почерк схожий на основний», «основний почерк»): *Кириченко К.В. Читацькі зацікавлення...* — С. 19. Останнє визначення невірне, що дуже добре видно на знімках маргіналій та основного почерку (Віленський, арк. 27v). К.В. Кириченко не спростовує і не відзначає думок попередників, не наводить доказів свого твердження. Треба сказати, невірне атрибутування почерків позначилося на аналізі маргіналій Віл в цілому і призвело до того, що дослідниця отримала одного цілком «світського читача», а другого з «церковними зацікавленнями» (Читацькі зацікавлення... — С. 7). Проте, практично у всіх читачів Віл спостерігаються і світські, і церковні зацікавлення. Виняток, мабуть, становить особа, що залишила польські маргіналії. Але це вже пізніший час, до того ж, ці приписки детально не досліджені.

¹⁵ В основному почерку РІ «є» чітке, видовжене, скошене праворуч донизу, язичок рівний, різко скошений униз; в записі Ї «є» таке саме по ширині як по висоті, скошене праворуч догори, язичок вигинається і йде паралельно рядку. В літери «ч» основного почерку РІ маленька чашка з двох рисок або округла, ніжка починається посередині; у маргіналіях Ї чашка досить велика, ніжка праворуч. Літера «8» Ї високо виступає за верхній край рядка і намальована одним рухом подібно до петлі, в основних почерках немає довгих вушок, і т.ін. Треба ще додати, що такого «є» немає в жодного з писців Віл.

¹⁶ Див. вище, прим.11.

¹⁷ Хроніка Малали, кн. 2, гл. 3: «По тѣхъ жъ лѣтъ^ж црѣтвовавъ егу\птяно^м пръвѣе от колѣна Хамова . Сострость». Пор. Арх. арк. 31b-с; *Истрин В.М. Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе.* — М., 1994. — С. 70.17–71.9 (далі посилання на Хроніку Малали за схемою: Мал. 2. 3, Истрин-1994, с. 70). Схоже пояснення етноніму, зроблене,

«тезиками» (тобто однойменцями) скіфами. Див. арк. 34v на берегах: «зри о скоуфехъ то соуть тезики а родина ихъ близко Кафы». Судячи з географії, скіфи у цій марігналії ототоженні з татарами, що вказує на обізнаність з міфічними вітхозаповітними генеалогіями у працях Стрийковського¹⁸ та ін. У коментарях до Книги Вихід про походження празникування суботи, арк. 108r на берегах: «отю¹ почял субота»¹⁹. *Ї* виступає також як «джерелознавець», його цікавить власне походження історичної інформації. Пор. на арк. 17r приписка до Хроніки Амартола зі згадкою віку Адама під час народження сина та пророка Мойсея, що продовжує рядок і виходить на береги: «Моисе^о намъ сказанное»²⁰. У продовженні оповіді про Адама на арк. 17v (закінчує рядок): «и гробъ емоу въ Іерлмьстѣи земли бы^с та^к гово-рят»²¹.

Переймається *Ї* також поясненням темних місць та незнайомих позначень. Див.:

арк. 37v, до оповіді з Малали про Медузу та Персея: «въ страшны власы глядящї . и въпроси¹ ю како ти есть имя . и она ре^ч со дръшновеніемъ имя Мидоуса . емъ ю за власы иже ношаше отаи сръпныи мечъ то кривы . и

щоправда, у формі глоси, див. також на арк. 53r, до уривку з Хроніки Георгія Амартола: «от него * африкишяне :· сиречь фрягове» (пор. *Истрин В.М.* Книги временныя и образныя Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе. — Т. 1: Текст. — Пг., 1920. — С. 90 («африкяне»), далі посилання на Хроніку Амартола за схемою: Ам. 90).

¹⁸ На це нашу увагу звернув Кестутіс Гудмантас. Що, між іншим, мусить означати, що *Ї* писав вже у другій половині XVI ст. Треба додати, для ототожнення скіфів та татар він мусив докласти певних зусиль. У: *Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi Macieja Strzykowskiego.* — Warszawa, 1846. — S. 16 (перевидання праці 1582 р.) читаємо. «Magog... wtóry syn Jafetów, s tego mają wywód narodu Scitowie albo Tatarowie wszyscy, a s tych zaś Turcy, czego i Berosus lib. 5 poświadcza, iż Magog Azijskie królestwo fundował, gdzie dziś Turcy panują, aczkolwiek się też i od Chamowych potomków hordy ich niektóre rozmnożyły». У рукописному перекладі Хроніки Стрийковського, зробленому у Києві на початку XVII ст., переклад назв народів — «сцитове albo татарове». Див.: «Макгог... вторый сын Иафетов с того мают выводъ народъ сцитове albo татарове вси, а з тых зас турки, чого и Беросус посведчасть, иж Макгогъ Азийское королевство фундоваль, где тепер турки пануютъ ач колвекъ се тежъ и от Хамовых потомковъ орды их некоторые размножились...» (НБУВ. IP. — Ф. I. — № 57487. — Арк. 28 зв.–29). Цю паралель люб'язно підказав Я.В. Затилюк. Коментатор Віленського, як бачимо, зміг ототожнити слово «scitowie» зі «скоуфами»-скіфами, використавши не звичну новочасну, а давньо-слов'янську форму найменування.

¹⁹ Вих. 16.23 «рече * Моисеи к нимъ . се есть слово еже гла гъ . соубота покои стъ боу». Коментарі тією ж рукою продовжуються і далі, напр., на арк. 282r до 1 Цар.: «тут бія родина Саоулова».

²⁰ Скоріше за все, початково текст був такий: «Адаамъ оубо от прем¹раго и бж^ственнаго пр^орка . Мовсеа / бивъ . лѣто^м двѣсте...». Пор., Арх. арк. 20b, Ам. 53.

²¹ Відсутнє в Арх В Ам. 53. Запис не виходить на береги, а закінчує наполовину заповнений основним писцем рядок перед кіноварною літерою, що йде з червоного рядка.

оусѣкну еи главу» (пояснюється, що таке «серпניים» меч, у діалозі також додане «и въпросиль ю»);

арк. 102г, до Вих. 9.23: «и огонь течаше по земли . *ино то моло^ня . поустигъ гра^д на всю землю» (надано інтерпретацію, що таке вогонь, котрий тече по землі, в інших списках «надъжди» або «одожди» зам. «поустигъ», доповнення про блискавку немає);*

арк. 107г, до Вих. 15.23 «приидоша ^ж в Мѣрроу *то есть болото»* (гlossа пояснює назву місця з гіркою водою, «Мѣрра» або «Меронъ»).

Цікаве складне доповнення, в якому побачимо і маргіналії, і записи у рядках тексту, див. на арк. 306v, до 2 Цар. Навпроти текста: «Саоулови друога + бѣ еи же имя Ресѣфа» — на берегах: *+то есть наложьница*; нижче у рядку: «внидѣ къ друоуѣ ^{к наложьници} оца моего» (доповнення над рядком); на нижньому полі: *и бы^т с нею*. Усі ці вирази послуговують інтерпретацією згадки «друогы» біблійного царя Саула.

Не вагається *Ї* і тоді, коли треба з(а)мінити вже зкопійований текст хронографа, навіть якщо йдеться про текст біблійних книг. Трапляються випадки, коли рука *Ї* закреслює або затирає слова чи вирази і вписує на цьому місці, незрідка виходячи за край тексту. Пор.:

арк. 22г, Бут. 9.3. «всякии звѣрь . и птица иже есть живъ ва^м да будетъ въ снѣ^д» — в Арх В «всякъ гадь иже есть...»;

арк. 27v, у вже згадуваному записі про Совія: «и вложилъ ^{есо} во скриню древяноу и положи^т и ^{спать}» — в Арх В «вложьшему (В дод. и) въ древо», нічого немає про «спати»;

арк. 100г, Вих. 7.14: «рече ^ж гѣ к Моисею . я са^м отяжъчоу ср^дце фараоноу» — в інших списках цієї біблійної книги: отягчяхъ / отягчи^х / отягчю / отегъча; доповнення «я сам» ніде немає.

Як правило, корекції *Ї* є домислами чи власними поясненнями, однак у певних випадках він використовує джерела. Останнє добре видно на відомих текстах, зокрема вітхопозаповітних. Часом він вловлював і виправляв помилки. Наприклад, випущені рядки з біблійних книг, або подані в іншій редакції, ніж та, що характерна для четієго хронографічного тексту. Див.:

арк. 21г, до Бут.7.20, у рядку, із виходом на береги: «възнесея вода *выше всѣхъ горъ*» — останні три слова іноді трапляються в описі потопу в інших місцях Буття;

арк. 110г, до Вих. 20.7, «да не приложиши имене . га̄ ба̄ твоего къ безоумному», внизу аркуша приписане: «*не очиститъ бо . гѣ прилагающаго има его ко суѣтному*» — в Арх В тут гаплографічний пропуск, а у біблійних збірниках Восьмикнижжя та П'ятикнижжя бачимо цей вираз у версії «не очиститъ... безоумному»²².

²² Таким є четій варіант, лише у південнослов'янській версії використано службовий або паримійний вираз «соуетному». Отже, у приписці Віл для заповнення пропуску використано паримійну версію тексту.

На додаток **Ї** проявив себе як любитель-філолог, коригуючи мову рукопису. Приклади надто численні, наведемо лише кілька: «дръзновеніє» на арк. 15v (Арх В в цьому місці: «дръзаніє»), «написано» арк. 17v зам. «писано», «смієвы ногы» арк. 18v (Арх В «смиєногы»), «сло^с» арк. 19г, «Мелхіседекъ црѣ Салимльескъ» арк. 31г (Арх В «Салимль»); та ін.

Усі ці корекції свідчать про особливості рецепції хронографічного тексту. В цього читача бачимо синтез світського і церковно-книжного. Характер виправлень різноманітний — від розмірковувань та пояснень до дрібних мовних виправлень. Цікаво, що є улюблений вираз для введення глос: «то...», «то єсть» (див. вище: «сръпныи то кривы», «мѣрру то єсть болото», «дроуга то єсть наложьница» та ін.). Звичайно, мої спостереження певною мірою попередні, оскільки **Ї** «пройшовся» по усьому хронографу. Втім, навряд чи основне спостереження щодо синтезу світського й церковного може змінитися.

Звернемося тепер до тих змін, які були внесені писцями Віл. Як уже відзначалося, вони візуально ніяк не позначені, а отже, можуть потрапити на очі досліднику лише під час текстологічних студій²³. Нагадаємо, що перший копіст, **Р1**, переписав майже весь обраний для розгляду в цій статті текст, окрім Книги Вихід (її зроблено рукою **Р2**). Перш за все, **Р1** додав невеличкі пояснення до незрозумілих чи маловідомих слів, які мають характер глос, але внесені просто в текст. Деякі з них порівняно розлогі, інші короткі.

Наприклад, він пояснює слова «оужичень» та «оужичьство» («споріднений», «спорідненість»), див. арк. 1г, до Шестодневу, сюжету творення Богом світових стихій: «не се бо е^с єдинъ огнь . нь и гор'няа силы огнь суть . и оужиче^н , како бы^л прироче^н а любо своиственъ²⁴ е^с гор'нии угнь сему огню , и^ж в на^с єсть» (цього виразу немає в Арх В, скоріше за все, він належить руці **Р1**²⁵; те саме стосується наступних доповнень-глос). Пор. також арк. 8г, до Шестодневу: «едино има оужи^чство , сирѣчь е^ство»²⁶. Крім того, маємо багато інших подібних прикладів. Див.:

арк. 8г, до Шестодневу: «мѣрити море корце^м . сирѣчь ков'шо^м»;

арк. 8v, до опису птахів з Шестодневу: «оудобъ и^м въспрѣти или возлетѣти камо любо»;

²³ Деякі з них вказані Істриним у дослідженні Хроніки Малали, однак більша частина залишається досі недослідженою.

²⁴ Немає Арх арк. 10с, В арк. 1а, Шестоднев Иоанна экзарха Болгарского. Ранняя русская редакция / Подг. Г.С. Баранкова. Отв. ред. А.М. Молдован. — М., 1998. Арк. 10а.

²⁵ Імовірна інша можливість — що існувала посередня копія між оригіналом ІдХ та Віл, однак зважаючи на те, що хронографи не надто часто переписувалися, більшою є вірогідність появи цих змін вже у тексті Віл.

²⁶ Немає Арх арк. 15а, В с. 12а, Шестодневі арк. 175 (имать и оужичьство).

арк. 24r, до сюжету про стовпотворіння з Топографії Косьми Индикоплова: «почен'ше ^ж здати и моукою *то е^с воиною*²⁷ . хотяще на н̄бо в'зыти»;

арк. 29v, до опису «прения» патріарха Авраама з єгипетським царем та астрологами з Амартола: «ибо твоя смръть претръпи^т или науочи^{m28} вся»;

арк. 37v, до оповіді Малали про Зевса та зваблену Данаю: «оусноуби^{тll} ю , или прекупити»;

арк. 41v, описується казнь жорстокої цариці, яку прив'язали навколо бика та «розмикали» по околицях з Малали: «окр^сть [Арх В выя] быка . или окола»²⁹;

арк. 42v, йдеться про «Удипода» (Едіпа), котрого рідний батько звелів покинути у дикому місці: «несше въ дрязгу , сирѣ^ч в болото»³⁰;

арк. 48r, легендарна історія матері Клетемнестри, дружини Агамемнона: «си ^ж Лида сбл^{дла} съ ю^{но}тою . рекше с моло^дчико^m бывшию емоу посл^оу . от цр̄я Ара оца свое^с»³¹;

арк. 49v, щодо незаконнародженого Мінотавра: «яко таимичищу , сирѣ^ч выбля^дкоу»³²;

арк. 50v, в сюжеті про Федру та Іполіта з Малали: «изыти Иполитоу на ловъ сноузною . сирѣ^ч на коне^x ездно»³³;

арк. 51r, в сюжеті про Мелхіседека з Амартола: «меншее от болашаго или от лучша^г блг^святе^с»³⁴. Далі на арк. 51v «от Хананеова рода . то есть от Хамова»;

арк. 52r, витлумачене значення імені: «Мелхиседекъ . языко^m хананейскы^m , то е^с или истинна , или правда»³⁵...

²⁷ Немає Арх 24d, В с. 49а, Книга нарицаема Козьма Индикоплов / Изд. подг. В.С. Гольшенко, В.Ф. Дубровина. — М., 1997. арк. 23 (в Топографії Косьми «и мѣтльны^m вбразо^m хоташе»).

²⁸ Немає Арх арк. 30b, В с. 71а, Ам. 83; замість претръпить — у списках Ам. препреть / препрѣтитъ / проп.

²⁹ Мал. 2.14, Арх арк. 35d, В с. 98b.

³⁰ Мал. 2.15, Арх арк. 36b, В. с. 100b. Щодо «болота» — це домисел копіїста, і не поодинокий, пор. далі арк. 55v в Йов. 38.8: «загради^x же море и враты, сирѣ^ч пескомъ».

³¹ Мал. 4.10, Арх арк. 39с, В с. 113b. В цьому місці не лише глоса, а й додаткова інформація, про що нижче. Трохи нижче Р1 зробив помилкове виправлення в імені, див.: «Зеоусъ сѣтворився коупно посл^ом , Лиду , наругаⁿ». Мусить бути «коупносом» (так Арх В) або «коукносом», мається на увазі, що Зевс з Лідією перетворився на лебедя (грецьк. κίρκος — 'лебідь'). Зауважимо також, що іноді подібні глоси у тексті зроблено книжною мовою, близькою до оригінального тексту хронографа, а часом вони демонструють слововжиток вже часу копіювання Віл. Крім «оуноти»- «молодчика», та «скрини» (у глосі до легенди про Совія, див. вище), див. також арк. 54r коментар до Йов.1.9: «еда тоуне , то е^с дарма»; арк. 17v до Бут. 5.24 «...мовя^т» та ін.

³² Мал. 4.13, Арх арк. 40b, В с. 116а.

³³ Мал. 4.14, Арх арк. 40d, В с. 117b.

³⁴ Ам. 86 (у кількох списках Ам. — «от болашаго» замість «от лоучьшаго», але збіг, скоріше, випадковий); немає в Арх В, пор. Арх арк. 41b, В с. 119а.

Не всі з цих пояснень вірні, наприклад, «оужичество» скоріше треба пояснювати як рідство (а відповідно, глоса «прирожень а любо своиственъ» на арк. 1г — точніша, ніж на на арк. 8г), «му́ка» не тотожня війні... Трапився випадок, коли подібна «глоса у тексті» заторкнула форму грецького імені, арк. 33г, до Малали: «имене^м Фаоуна . его ^ж Е^р минъ , или Ер'мисъ нарече»³⁶. «Ерминъ» — переклад грецького імені у непрямому відмінку (‘Ερμῖν), Ермисъ (‘Ερμῖς, Гермес) — більш звична назва в іменному відмінку. Це свідчить про певну начитаність писця³⁷.

Іноді **PI** ненав’язливо поповнює вихідний текст новими деталями. Наприклад, в описі тих рослин, що за Шестодневом з’явилися на третій день Творіння, вписує нові породи дерев. Відповідно, серед тополь та «трепетичья» (осик) з’являються «иворие» (явори) та фініки, арк. 4v: «и тополие . иворіе и финики . и трепетичье»³⁸. Розповсюджує Бут.11.10, арк. 25г: «си бытіа Сімова . сна Ноева». В оповіді про Зевса, Алкмеону та народження Іраклія (Геракла) з 16 Слів Григорія Богослова з коментарями Нікіти Іраклійського уточнює, якими саме були дії Зевса, арк. 27г: «Зевесь бо бы^с сь Алькміною сътворивса члко^м и съвокутівса . и ро^м Ираклія». Доповнює, дещо недоцільно випереджаючи виклад оригінального тексту, маршрут подорожі патріарха Авраама з Бут. 12.5, арк. 29г: «слико притяжаша в’ Хар’ранѣ . и придоша в’ землю Ханаоню . изидоша и тиі в землю Ханаоню»³⁹. Уточнює розпорядження Зороастра з Хроніки Малали, арк. 32v: «горящи^х костіи мои^х возмете и скрыите и^х оу себе»; уточнення обставин трапилося і в sentenції про Орфея, арк. 45v: «не вьмѣстимо мно^жства ра^л стиховь чинити все списание . в сия книги⁴⁰». Додаткову інформацію до Амартола щодо Агари-египтянині, наложниці Авраама, бачимо на арк. 53г: «от егуптяныня Агары, девкы Авраамовы , юже даде црѣ египте^мскии Саррѣ»...

Часом **PI** розповсюджує та адаптує синтаксично складні речення, що з’явилися внаслідок рабських кальок з грецької. Див., наприклад, арк. 17г, до надто буквального перекладу в сюжеті про Каїна з Хроніки Амартола: «да чесо ра^л бол’ма мучит’ся . зане , прегрѣшеніемъ дрѣвле сьгрѣшивша^г , не

³⁵ З якогось джерела залучено тлумачення давньоєврейських імен. Одним з найдавніших збірників подібного роду була перекладна Книга Кааф, однак у XVI ст. такі компіляції були вже дуже розповсюджені.

³⁶ Мал. 1.20, Арх проп., В с. 78а; Истрин-1994 с. 29.

³⁷ Пор. також на арк. 37г у тексті з Мал. 2.8 у Віл «ако же и Омиръ с’писа^л прем^лрыи», тоді як в Арх арк. 33b, В с. 88b та скороченому Софійському хронографі вказане інакше ім’я: Арх В Имио; Соф Имиос; грецьк. Κλήμιος (Ioannis Malalae, Chronographia [Corpus Fontium Historiae Byzantinae. — Vol. XXXV / ed. H-G. Vech, A. Kambylis, R. Keydell. — Berolini, Novi Eboraci, 2000]. S. 25); очевидно, у давньослов’янському перекладі трапилася помилка. Незнайоме ім’я ідентифіковано з «Омиром» (Гомером). Истрин-1994, с. 77.

³⁸ Пор. Арх арк. 12d, В с. 8b, Шестоднев арк. 98. Подібні «побутові» додаткові деталі див. також арк. 46v: «вльшебницоу . ю^ж зову^т Пуфию . приносяще ^ж сырное , е^ж ся нарицаеть сыри , млеко^л , масло . и иншое из млека творимо».

³⁹ Подібне випереджене дописування трапляється не лише тут, пор. також арк. 53г «Июуда снѣ Иаковль , от него ^ж иудеи назваша^с , от него ^ж иудеане вси» (Ам. 88, Арх арк. 42а, В с. 122b). Це означає, що інколи копіїст поспішав поповнити текст хронографа, не прочитуючи наперед.

⁴⁰ Мал. 4.5, немає Арх арк. 38а, В с. 106b.

наказася⁴¹». Або арк. 19г, до оповіді з Хроніки Малали щодо гігантів, які «обращаюшеся» (тобто, 'звертаючись') «ходяще на зем'на слаа дѣла и неправелнаа дѣлающе⁴²». В останньому разі у текст «просилася» дієслівна форма. Смысл дивного звороту «ходити на... дѣла» був скоріше за все, незрозумілим⁴³, а більш звичне для слов'янського вуха «обращаюшеся» трапилось аж на 3 рядки вище⁴⁴. Досить багато корекцій мовних: «владѣти» замість «власти» арк. 7г з Бут. 1.18, «раздѣленѣно» замість «раздѣли» в уривку з Шестоднева, арк. 8v, «иняти» (Арх В «яти») арк. 34г, та ін.

Найцікавішими, звичайно, є розмірковування **PI** над смыслом тексту, що його зацікавив. Їх, щоправда, не так багато. Наприклад, арк. 17v, екзистенційно-книжних матерій стосується ампліфікація щодо Єноха, тлумачення до Бут. 5.24: «яко прѣстави его бѣ от земля, и ниіу говоря^m на нѣо взятъ. а и ниіу мовя^m в раи взятъ. а пото^m и Иліа тако^{жс} въсхищенъ бы^c. бѣ въсть о ни^x». На арк. 26г проявляється розуміння опису гермафродитизму з коментарів Нікити Іраклійського: «приплюовше^ж таины^x оудовъ отрезаніе к' берегоу афроу відѣвши и и взя^m и^x. да овог^оа творяше моужьская. а дроуг^оды стра^оша женьскаа⁴⁵». Далі у коментарі до Хроніки Малали, де зачіпаються питання многобожжя та єдиногобожжя (ужитий термін «єдиновластие»), дописаний, так би мовити, «висновок», арк. 39v: «єдиновластие бо слави^t, и Софоклись. тѣ^{ll} о бѣ ра³умѣ^{tb}»⁴⁶.

У певних випадках включення просторі, радше «інформативні», одного разу навіть зроблене посилання на джерело знань копіїста. Наприклад, включення чи кілька включень до Малали щодо «Салиму»-Іерусалиму бачимо на арк. 44г: «и вышере^чны^{ll} гра^d Сали^m. и^ж прозва Ис Наввинъ Иеоусъ: По се^m ирѣ Дѣдѣ изгна хананеи и³ Евоуса. и^{жс} сътвори гра^о. и наре^ч имя емоу Иер^cлмъ. о се^m градѣ, и инако ска³зуютъ. яко оцѣ Мелхиседековъ. прѣж^ое тѣ^x ир^cтвовавшаго, яко пожре^m его земля съ градом^m, и³ лю^оми его. и

⁴¹ Арх. арк. 20а В с. 32а та Ам. 54 — доповнення немає: «да что ради съгрѣшьшаго не наказася»

⁴² Немає Арх арк. 21b, В с. 36b, Летописец Еллинский и Римский. — Т. 1. — СПб., 1999. — С. 5.

⁴³ Маємо справу з буквральним послівним перекладом з грецьк.: βαδίζοντας εἰς τὰ πονηρὰ καὶ ἄδικα πράγματα (τῆς γῆς). Ioannis Malalae, Chronographia... — S. 5–6. Треба додати, у давньослов'янських текстах, в тому числі, напр., з Псалтиру, трапляються подібні кальки, коли «ходити» вжите у переносному значенні: «ходити по закону» та ін. — переважно, з применником «по».

⁴⁴ Це нормальна ситуація у перекладних текстах, де часто калькується синтаксична структура речень оригіналу, адже у грецькій значимі слова можуть бути рознесеними далеко одне від одного.

⁴⁵ Віл приписано на правому полі: Афродита; Арх В замість цього виразу: «Афродитъ (В Афродитѣ) и бы^c». Детальніше про зміни у тексті уривку ІдХ з 16 Слів Григорія Богослова з коментарями Нікити Іраклійського див.: Вилкул Т. Создание Сояя...

⁴⁶ Мал. 2.12, Истрин-1994, с. 82; Арх арк. 34с, В с. 93b.

пото^м хананеи его населюша . даже до Двѣда цр̄я :• Сѣ^л же прѣ^м землю , вселися въ градѣ нарицаемѣ Су^лхѣмъ многы^м же лѣто^м минуовши^м . ег^о римляне Иер^слѣмъ пленюша тог^оа и назваша , прѣменивши имя его . Ерѣя-поль». Тут бачимо інформацію з біблійних та палейно-хронографічних текстів (наприклад, в середині — вірогідно, переказ сюжету Просторої хронографічної палей) ⁴⁷. Так само кілька доповнень зроблено до оповіді Малали про аргонавтів, арк. 47г: «сплуша в Понтъ ^{море}⁴⁸ , златяа ра^л кожа , а инии говоря^т златаго ра^о руна , его ^ж добыл^ь Асонъ посла^т . стриемъ сирѣ^ч дядко^м своимъ ... и ино тоя повѣсти , многыа же и прем^лры , Аполони историкъ списа^т :• Коли хоцещи гораздо вѣдати , о боранѣ . и о золото^м его рунѣ , коли его Асонъ добылѣ , и ты собѣ прочти книги откоуль стала Тро^лская валька . та^м наидеши^т» ⁴⁹.

Наведені вище приклади стосуються початку Віл (і відповідно, ІдХ), композиція якого вкрай складна й у багатьох місцях являє собою «нарізку» з дрібних фрагментів цікавих небуденних текстів: Шестоднева, Хронік Малали та Амартола, коментарів Нікити Іраклійського з описами язичницьких легендарних часів. Коли починається суцільний текст біблійних книг Восьмикнижжя, втручань **PI** стає менше й вони частіше обмежені доповненнями-гlossами або лексичними замінами. Наведемо кілька прикладів із закінчення Буття та Книги Ісуса Навина:

арк. 67г, Бут. 25.10 «пещерѣ ю^ж притяжа^т или коупи^т Авраа^м» ⁵⁰; Бут. 25.11 «оу кладезя ви^леаго . то е^с ротны^л»; арк. 75v, Бут. 32.16 «стадо пр^сно сирѣ^ч велико»; арк. 81v, Бут. 38.14 «вѣ ризы творенья . то е^с хорошия»; арк. 83г, Бут. 40.1 «старейшина медоурѣска . то ест^ь по^очашии»; 87г, Бут. 43.16 «ре^ч самѣчию своемѣ . то ест^ь писарѣ . или шафарѣ» ⁵¹; 93г, Бут. 48.22 «мече^м своимъ крожанѣце^м . то ест^ь луко^м и стрѣлою^ю» ⁵²;

арк. 208г, Іс.Нав.8.2: «оустрой же мужа собѣ заставѣ засадоу за собою» — тлумачиться «застава» (щоправда, без пояснювального виразу), в інших рукописах немає слова «засадоу»;

арк. 209г, Іс.Нав.8.29: (повісили переможеного царя) «на дрєвѣ краснѣ и висѣ на дрєвѣ до вечера» — йшлося про «росохате» дерево, в якого є 2 чи більше великих гілок. У початковому тексті було «расосѣ», в ІдХ сталося

⁴⁷ Включення до Мал. 4.2, немає Арх арк. 37а, В с. 103b.

⁴⁸ Віл приписано іншою рукою

⁴⁹ Мал. 4.8; Истрин-1994 с. 109; пор. Арх арк. 38d, В с. 110а.

⁵⁰ Різничитання до Буття див. у виданні: Михайлов А.В. Книга Бытия пророка Моисея в древнеславянском переводе. Вып. 1–4. — Варшава, 1900–1908 (дослідник врахував Арх та більш як 20 інших списків біблійних збірників).

⁵¹ «Самъчии / самчии» — давньоболгарське слово, тюркське за походженням, у перекладних текстах вживається для позначення економа (оіковѣоуѣ, тѣ ѣлѣ тѣѣ оікіаѣ аѣтоѣ), «шафарѣ» — ключник, економ, з польськ. szafarz.

⁵² Має бути: «мечем и рожанцем» («и» записано помилково як «к»), тобто, «мечем та луком» пор. в Слізаветинській Біблії: «мечемъ моимъ и лукомъ».

викривлення «раснѣ» (принаймні, так читається в Арх В)⁵³, копієст **PI** перетворив незрозуміле слово на «краснѣ», тобто ‘гарному’.

Також у кількох випадках оповідь розповсюджено, як це бачимо на початку хронографа. Наприклад, арк. 71v, Бут. 29.11: «и напои овѣца Лавины. брата мѣрина си . и пристоупивъ Іако⁶ отвали⁶ каме^н и цѣлова Рахи^н».

У Книзі Ісуса Навина введено у текст чимало підзаголовків⁵⁴, які мають відповідники лише у південнослов'янській редакції⁵⁵ і відсутні в Арх В та російській редакції. Отже, у розпорядженні цього писця було південнослов'янське Восьмикнижжя. Причина такого редакторського втручання поки що немає чіткого пояснення. Відомо, що укладач південнослов'янської редакції у свій час (у XIII(?) ст.) поставив численні заголовки наскрізно всього тексту Восьмикнижжя. У Віл вони відсутні у Бутті та решті біблійних книг, а також і на початку Іс.Нав. Проте, починаючи з 5-ї глави, акуратно зкопійовані рукою **PI**. Можливо, поштовхом послугували яскраві описи військової історії, завоювання синами Ізраїлевими на чолі з їх славетним «воєводою» Ісусом Навином «царств», падіння стін Єрихона. Важливо, однак, інше. На наш час відомо три редакції біблійних збірників Восьмикнижжя: російська, хронографічна та південнослов'янська. Більше за все копій російської — бл. півсотні кодексів, списків хронографічної включно з 3-ма списками ІдХ дійшло лише п'ять, південнослов'янської нараховується бл. десятка. Судячи з кількості збережених нині екземплярів кодексів різних редакцій, доступність південнослов'янського рукопису — не така вже звична річ. У поєднанні з наведеними вище спостереженнями про начитаність **PI**, сказане мусить означати, що він працював, маючи у доступі бібліотеку.

Робота другого писця (**P2**, арк. 96r-126r) має дещо інший вигляд, але тут треба також зважати на характер тексту — копіюється біблійна книга, без домішок. У **P2** часто зустрічаємо заміни складних та застарілих слів більш звичними. При тому йдеться саме про лексичні заміни, а не «глоси у тексті» та поставлені поряд слова чи вирази.

⁵³ Арх В расно; російська редакція рососѣ; південнослов'янська расохагѣ; дібѣмов.

⁵⁴ Див. напр., Іс.Нав.5.9 о сотворени^н пасхы въ Га^нгалех^х . егда преидоша Ю^дда^н; Іс.Нав.5.12 о сошествии Іс^вѣ во Іерихонѣ . и о явленнии архистратиговѣ къ І^ссоу; Іс.Нав.5.15 о Іерихонѣ; Іс.Нав.6.7/6.6 заповѣди Іс^вы къ іереомъ; Іс.Нав.6.10/6.9 об ношении ковчега окр^стъ Іерихона . и ѿ труоблени; Іс.Нав.6.16/6.15 заповѣдь І^ссва о Раавѣ и^о плѣнѣ; Іс.Нав.6.19/6.18 здѣ падають стѣны Іерихоньскыя, та ін.; Віл арк. 206v та наступні. У Віл підзаголовки не виділені кіновар'ю і взагалі не маркіровані на відміну від списків південнослов'янської редакції. Це досить прикметна особливість: підзаголовки внесено прямо у текст, при тому, інші варіанти південнослов'янської редакції порівняно з текстом слов'янського перекладу Іс.Нав. не відбилися (у Віл відтворенно хронографічну редакцію).

⁵⁵ Підзаголовки ризняться у рукописах цієї редакції, проте, очевидно, походять зі спільного джерела, спільного протографа редакції. Варіації йдуть від спільних протографів двох (?) груп всередині редакції. Варіанти з Віл наближаються до того, що бачимо у Рум'янцевському № 29 (РГБ) та Барсовському № 3 (ГИМ) списках.

арк. 98г, Вих. 4.4: «ими за *опаишь*» — в інших рукописах «*ошибь*»⁵⁶, обидва слова позначають хвіст, йдеться про перетворений на змію жезл Мойсея;

арк. 102v, Вих. 10.12 «всь пло^д *земнии на древьсе^x*» — замість «*древнии*»⁵⁷;

арк. 103v, Вих. 12.11: «и *боты* ваши на ногахъ ваши^x» — в інших кодексах «*обоуца*» / «*оноуца*» або «*сапозы*»⁵⁸.

арк. 105v, Вих. 14.2 «*говоры сномъ ийлевымъ*» — в інших рукописах «*вѣщай* / глаголи / рьци»⁵⁹;

арк. 106v, Вих. 15.7 «Пусти *стрелы* своя» — замість «*гнѣвъ* свои».

Зрідка зустрічаються традиційні глоси, арк. 104v, Вих. 12.39: «погребники . *си^x рече опресноки* пресны» — так пояснюється назва неквасної їжі, яку сини Ізраїлеви споживали під час виходу з Єгипту.

Іноді бачимо також доповнення. Див. арк. 103г, Вих. 10.28 «рѣче же фараоⁿ к *Моисею*» — вписане ім'я, замість «рече же *емоу*». Здається, поповнене плумачення, що таке «трисати» (вельможі), арк. 105v, Вих. 14.6: «три стоять⁶⁰ на колесници . два¹¹ борета . а единъ держить бразды коньскыя . а три стояще на *заду колесници да бьютъ^c от всѣхъ⁶¹*» — Арх В а три стоящаа на *всѣхъ*». Розширена сентенція невдоволеного тестя Мойсея, арк. 109г, Вих. 18.18: «*рассыпание^m разъсыплется глава твоя . размысли ты...*» — замість «*расыплется...*».

Привернув увагу **P2** сюжет створення золотого тельця та покарання Мойсейом порушників закону, внаслідок чого з'явилося одне велике доповнення та деякі інші додатки. Пор. арк. 120г, Вих. 32.20 щодо тельця: «*и растре пилами желѣзными . и всыпаль в' водоу . и повелель всѣмъ людемъ на водоу ити . и пити водоу . да емоу же боудеть оусъ златъ ты^x посѣчи велель . тые в теля вѣровали*». Див. також арк.120v, Вих. 32.24: «аще кто

⁵⁶ У решті списків хронографічної та російської редакцій, включно з Арх В, «*ошибь*»; у південнослов'янській редакції «*дрьжаліе*»;

⁵⁷ У решті списків включно з Арх В «*древнии*»; у південнослов'янській редакції «*трѣвнии*» / «*травнии*»; грецьк. (τὸν καρπὸν) τῶν ξύλων.

⁵⁸ У більшості списків «*оноуци*» / «*обоуца*»; у російській редакції та окремих рукописах «*сапозы*». Останнє відбиває службову або паремійну версію. «*Боти*» Віл є характерним словом, яке проникає на територію Великого князівства Литовського з Речі Посполитої, і фіксується з початку XVI ст.

⁵⁹ У решті списків *вѣщай*; або *гли* чи *рьци*; «*глаголи*» та «*рьци*» — зі службових паримійних версій біблійних читань.

⁶⁰ У більшості списків «*трисаты*»; у двох з них: «*три стояща*» / «*...стоящи^x*»; *τριστάτας*.

⁶¹ Віл «*заду*» приписане на правому полі — почерком *Ї(?)*; грецьк. ἐπὶ πάντων; у більшості списків тут паримійна версія: «*(трисаты) надо всѣми*»; у двох кодексах, де зберігся, вірогідно, четий варіант: «*на всѣ^x*» / «*на ни^x*».

иметь злато *во оушью . или оу ноздряхъ . измете...*». Перший з цих додатків навіяний, мабуть, палєями чи тлумачними біблійними збірниками⁶².

Приклади можна продовжувати, адже маргіналій у Віл нараховується сотні, а редакційних виправлень — тисячі. Однак, мабуть, вже час підбивати підсумки. Свідчення про коло читання та специфічні інтереси кожного з коментаторів Віл можуть прислужитися у наступному комплексному дослідженні цього вкрай цікавого рукопису. Що стосується загальних спостережень, насамперед треба відзначити, що, за великим рахунком, втручання перших читачів та переписувачів у текст хронографа подібні один до одного. Тут маємо ремарки-розмірковування з приводу змісту, глоси-пояснення темних місць, «філологічні» поновлення мови. Змінюватися може відсоток виправлень того чи іншого гатунку та їхня форма. Наприклад, у **P2** набагато менше глос, у **Ї** та **P1** у тлумаченнях складних місць вживаються різні формули. Якщо в **Ї** превалує „*x — то есть у*” («Мѣрра *то есть* болото», «дроуга *то есть* наложница»), то в **P1** більше побачимо «*x или у*» («оусноубити *или* прѣкоупити», «въспрѣти *или* възлѣтѣти», та ін.), або «*x сирѣчь у*»⁶³. Але головне — аналогічними є акценти уваги коментаторів та редакторів. Маємо, що називається, “Довге Середньовіччя” у дії. Усіх наших книжників цікавлять і світські, і церковно-книжні фрагменти, інтерес викликають біблійні книги. Це призводить певною мірою до подібності облич, що також непогано враховувати історикам та текстологам.

⁶² Пор. Толкова палєя, стп. 535 «Моиси повелѣ истерти тельца пилами . и насыпати и в рѣку . . . да оу ко^Г бы^С злато на оустѣхъ . тотъ бы^С въ вѣщании тельца . их же повелѣ Моиси посѣщи до .ѣг. мужъ».

⁶³ Хоча трапилося також и «то есть». Такі статистичні підрахунки важливі, якщо застосовувати подібну методику в інших випадках реконструйованої історії текстів, коли в нас немає таких певних вказівок, як втручання іншої руки. Наприклад, відомо, що у слов'янському перекладі Хроніки Амартола простежуються глоси, внесені у текст. Частина з них не має відповідників у грецькому оригіналі, тобто, це додатки перекладача або перших читачів, а частина є перекладом з грецької. Вони зроблені за кількома формулами. Приклад Віл показує, що в дослідженні можна спиратися лише на статистичні підрахунки, один автор міг застосовувати кілька формул.